

Otto Latva: "The Giant Squid: Imagining and Encountering the Unknown from the 1760s to the 1890s". Lectio Praecursoria 2.3.2019.

 ennenjanyt.net/2019/03/otto-latva-the-giant-squid-imagining-and-encountering-the-unknown-from-the-

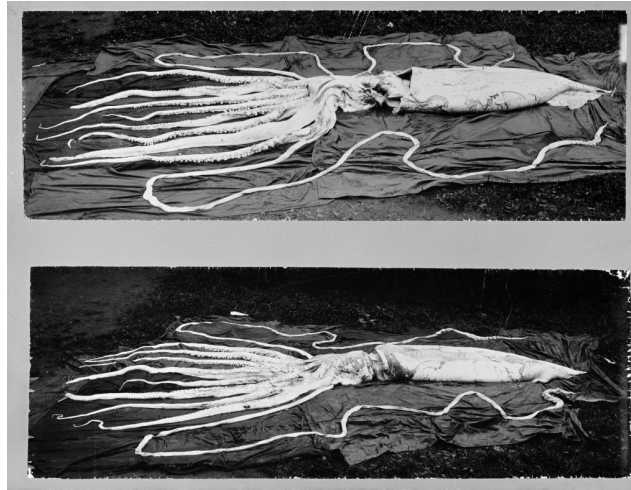
Otto Latva

FM Otto Latvan väitöskirja "The Giant Squid: Imagining and Encountering the Unknown from the 1760s to the 1890s" tarkastettiin Turun yliopistossa 2.3.2019. Vastaväittäjänä toimi professori Sandra Swart (Stellenboschin yliopisto, Etelä-Afrikka) ja kustoksena professori Marjo Kaartinen (Turun yliopisto).

Maailma on täynnä elämää. Vanhat aarnimetsät ja viidakot sulkevat sisäänsä omat valtavat ekosysteeminsä. Myös inhimillisen elämän keskuksiksi mielletyt kaupungit kätkevät sykkeeseensä monilajisen elämänsäkirjon. Elämän rikkaus maanpinnalla on valtava, mutta vielä suunnattomampi se on vetten alla. Merenalaisen maailman eri syvyyskerrokset yhdessä kattavat reippaasti yli 90 % kaikesta maapallon elintilasta. Eikä tämä maailma ole todellakaan tyhjä, hiljainen tai historiaton, vaikka sitä sellaiseksi on usein länsimaisen kulttuurin kuvastossa luonnehdittu. Merellisen maailman ulkopuolisuus, ihmisille epäedulliset elinolosuhteet, suoran näköyhteyden puuttuminen ja tätä kautta hallitsemattomuus, ovat luoneet siitä hyvin ihmiskeskeisen traditiomme mielenmaisemaan eräänlaisen inhimillisen kulttuurin antiteesin.

Tämä huomioon ottaen on ironista, että merellisen maailman elämä on näytelty merkittävää roolia kulttuurissamme. Merellinen elämä on ollut vahvasti läsnä kuvataiteessa, kirjallisuudessa, kansanperinteessä, musiikissa, elokuvissa, videopeleissä ja monissa muissa kulttuurituotteissa. Merenelävät ovat olleet myös resurssi ja jopa elinehto monille rannikkoseutujen asukkaille. Vaikka emme siis jaakaan suoranaisesti samaa elintilaa merieläinten kanssa, elämme jatkuvassa vuorovaikutuksessa ja olemme riippuvaisia toisistamme. Jaammehan kuitenkin yhdessä saman maapallon. Näin me omalla toiminnallamme, sekä merieläimet että ihmiset, rakennamme tätä päivää ja tulevaisuutta, josta jo huomenna tulee historiaa.

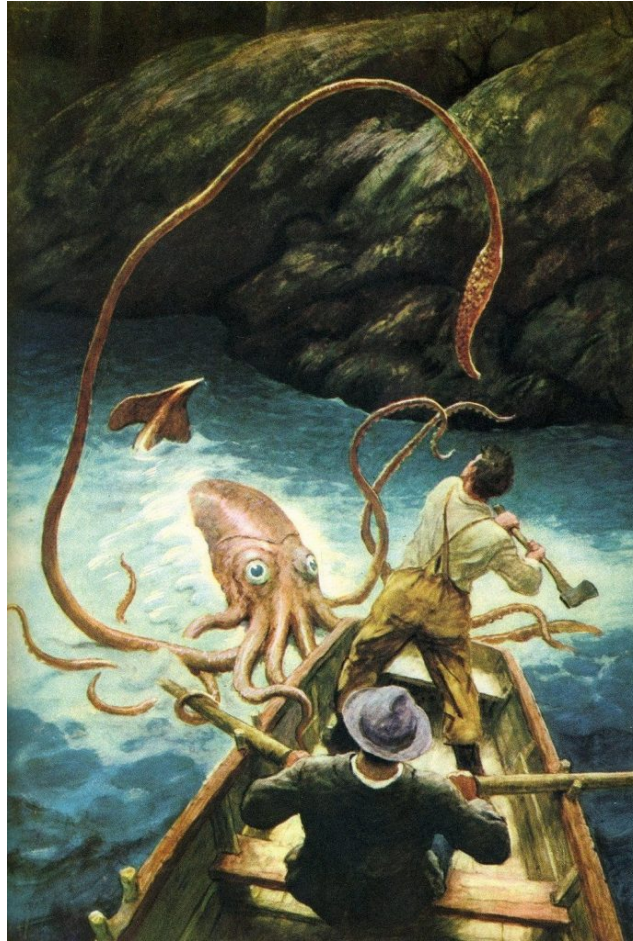
Erilaisten merieläinten kirjo viimeisten vuosisatojen aikana julkaistujen kulttuurintuotteiden joukossa on valtava. On kuitenkin joitain selkeästi erottuvia eläimiä, joita esimerkiksi populaarikulttuuri ja julkinen keskustelu ovat ruotineet tavanomaista enemmän. Erityisesti valtamerten suurissa syvyyksissä asustavat jättiläiskalmarit ovat herättäneet huomiota 1800-luvun lopulta näihin päiviin saakka.

Kaksi Norjan rannikolta vuonna 1896 löydettyä suurikokoista kalmaria. Kuva: NTNU Vitenskapsmuseet.

Nykyään biologit osaavat kertoa, että tämän syvänmeren kalmarilajin pituus pyyntilonkeroiden päästä aina sen torson päässä sijaitsevaan evään saattaa olla jopa 13 metriä. Tämä tekee jättiläiskalmareista yhden isokokoisimmista selkärangattomista maapallolla. Kysymys on siis pääjalkaisiin kuuluvista kalmareista, jotka eroavat pitkulaisella muodollaan sekä lonkeroidensa piirteillä ja määrällä tunnetuimmista sukulaisistaan tursaista ja seepioista. Jättiläiskalmareiden levinneisyyden tiedetään kattavan kaikki valtameret ja niiden uskotaan asuttavan syvyyksiä noin 300 metristä 1000 metriin. Syy siihen miksi näitä eläimiä ilmaantuu toisinaan elinympäristönsä ulkopuolelle, piilee niiden ruumiissa. Tämä sisältää paljon vettä kevyempää ammoniumkloridia. Mikäli jättiläiskalmari lopettaa uimisen, se nousee lopulta merenpinnalle ja ajautuu mahdollisesti rannalle. Näin se saattaa päätyä kohtaamiseen ihmisen kanssa, elleivät linnut, muut merenelävät tai nopea mätänemisprosessi tuhoa sitä ennemmin.

Läpi 1900- ja 2000-luvun nämä eläimet on kuvattu lähes poikkeuksetta hirviömäisessä kontekstissa niin elokuvissa kuin kaunokirjallisuudessa, joissa ne vaanivat aaltojen alla veneitä ja huono-onnisia uimareita. Tämä hirviöllistäminen ei kuitenkaan rajoitu pelkästään viihteeseen, vaan se nostetaan esille myös osana tiedontuottamista. Kryptozoologit, luonnontieteilijät, biologit, kulttuurintutkijat ja yleisesti tietokirjailijat ovat julkaistuissa kirjoissaan ja myös joissain tutkimusartikkeleissa esittäneet jättiläiskalmarit hirviömäisinä eläiminä, joita ihmiset ovat pelänneet ja kammoksuneet historian hämärästä aina näihin päiviin saakka.

Newell Convers Wyethin kuvitusta hirviömäisestä jättiläiskalmarista Norman Duncanin teoksessa *The Adventures of Billy Topsail* (1939). Kuva: Free Library of Philadelphia.

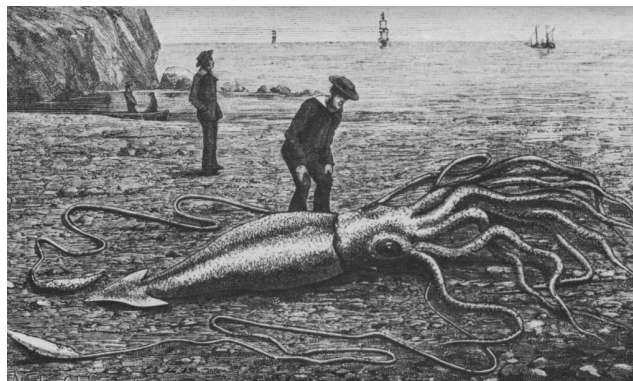
On hyvin mielenkiintoista, miten käsitys jättiläiskalmareista merihirviöiden kaltaisina eläiminä tuodaan tänäkin päivänä näkyvästi esille. Edistysuskon narratiivin mukaan ihmisen olisi pitänyt poistaa erilaiset hirviömäisyydet maailmasta jo aikapäiviä sitten. Tästä huolimatta tänäkin päivänä tämä eläin, jota luonnehditaan myyttisenä hirviönä, jakaa saman Telluksen kanssamme. Miten tällaiseen tilanteeseen sitten on päädytty?

Aikaisemmat tulkinnat jättiläiskalmareiden hirviöllistämisestä vyöryttävät syyn kalastajien ja muiden merenkävijöiden niskaan. Niiden mukaan merimiehet ovat pelänneet ja kammoksuneet suurikokoisia kalmareita jo lukemattomien vuosisatojen ajan. Näiden tulkintojen mukaan merenkävijöiden kokema pelko oli niin voimakasta, että kohtaamiset näiden eläinten kanssa loivat pohjan tarinoille myyttisestä Krakenista ja monista muista mytologista hirviöistä kuten antiikin Hydrasta. Aikaisempi tutkimuskirjallisuus väittääkin, että näiden merimiestarinoiden kautta tieto pelottavista ja valtavista kalmareista olisi lopulta päätynyt myös suuren yleisön tietoisuuteen ja osaksi valtakulttuuria.

Tämä käsitys jättiläiskalmareista on ollut niin vallitseva, että minun oli väitöstutkimukseni alussa vaikea edes käsittää, että se ei ole historiallisesti pätevä. Käytin tutkimukseni lähteenä laajaa 1700- ja 1800-luvulla kirjoitettua ja kuvitettua aineistoa kuten päiväkirjoja, kirjeitä, sanomalehtiä, painettuja teoksia ja valaanpyyntialusten sekä muiden laivojen lokikirjoja. Lisäksi analysoin lukuisia luonnontieteellisiä teoksia ja

kaunokirjallisuutta samalta aikaväliltä. Näiden lisäksi tarkastelin vielä muutamia uuden ajan alussa ja antiikin aikana kirjoitettuja luonnontieteellisiä teoksia. Mitä syvällisemmin paneuduin aineistoihin, sitä enemmän jättiläiskalmarien hirviöllistämisen alkuperä näytti olevan peräisin jostain aivan muualta kuin merenkävijäyhteisöstä.

Kalastajilla, valaanpyytäjillä ja muilla merenkävijöillä oli kyllä yhteinen historia suurikokoisten kalmareiden kanssa, mutta tähän ei liittynyt kauhua tai pelkoa, kuten aiemmat tulkinnat väittivät. Tämä suhde perustui suurilta osin hyötyyn; paikoin myös uteliaisuuteen. Erityisesti monien rannikkoalueiden kalastajat ymmärsivät suurikokoiset kalmarit toivottuna saaliina. Ne tarjosivat suuren määrän kalansyöttiä, mutta niiden ruumiinosille keksittiin myös muuta käyttöä. Esimerkiksi Pohjois-Amerikan itärannikolla sijaitsevan Newfoundlandin saaren kalastajat käyttivät kalmareiden lihaa koiranruokana ja lannoitteena. Valanpyytäjille suurikokoisten kalmareiden pinnalla kelluvien ruhojen ja ruumiinosien tärkeys ilmeni niiden merkityksenä osoittaa näitä kalmareita syövien kaskelottien läheisyys. Hyödyn lisäksi merenkävijöiden kirjoittamat lähteet osoittavat, että jotkut heistä tunsivat uteliaisuutta suurikokoisia kalmareita kohtaan. Pelon ja kauhun sijaan tämä uteliaisuus ilmeni kuitenkin hämmästyksenä siitä, miten monimuotoinen merenalaisen maailman elämän rikkaus lopulta on.

Kuvittajan tulkinta Newfoundlandista vuonna 1877 löytyneestä jättiläiskalmarista. Kuva: Wikimedia Commons.

Tutkimukseni siis osoittaa, että vallalla oleva käsitys merenkävijöistä jättiläiskalmareiden hirviöllistäjänä on virheellinen. Käsitys näyttäisi pohjautuvan erityisesti 1800-luvulla vallinneisiin stereotypioihin merimiehistä satuilijoina, ei niinkään merenkävijöiden omiin kokemuksiin. Itse asiassa, mikäli 1700- ja 1800-luvun merenkävijöiden historiaa tarkastelee syvällisemmin, voi huomata, että satuilijoiden sijaan he muodostivat joukon meritieteen edelläkävijöitä. Esimerkiksi vakiintuneilta merireiteiltä erkaantuneet valaanpyytäjät tekivät päivittäin mittauksia syvyyksistä, säästä, virtauksista ja erilaisista luonnonilmiöistä. Nämä havainnot loivat pohjaa myöhemmälle institutionalisoituneelle merentutkimukselle.

Miten käsitys hirviömäisistä kalmareista sitten syntyi, ellei merenkävijöiden kertomusperinteen kautta? Tutkimukseni tuo esille, että näiden käsitysten kasvualusta oli valistusajan oppineiden kirjoituksissa. Jättiläiskalmareina nykyään tunnetut *Architeuthis* -suvun kalmarilajit alettiin ymmärtää pelkoa herättävinä hirviöinä

transatlanttisessa kulttuurissa laajasti vasta 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. Toisin sanoen jättiläiskalmarit on ymmärretty hirviömäisinä otuksina vasta vähän yli sadan vuoden ajan. Kysymys ei ole siis mistään historian hämäristä näihin päiviin saakka kestäneestä eläinkäsityksestä, vaan valistuksen ihanteiden rakentamasta hirviöstä.

Valistusta luonnehditaan järjen ja tiedon aatevirtaukseksi, joka asetti nämä ominaisuudet uskomusten edelle. Yksi sen päällimmäisiä tehtäviä olikin kontrollin saavuttaminen luonnosta ja menneiden vuosisatojen hirviötarinoiden purkaminen. Luonnon alistamiselle ja sen salaisuuksien paljastamiselle oli jopa oma suosittu aiheilmansa taiteessa 1600-luvun lopulta 1800-luvulle; luontoa kuvaavan jumalatar Isiksen hunttu siirretään syrjään, jotta ihminen saa kontrollin luonnosta ja oppii sen salaisuudet. Valistusaika toi mukanaan aivan uudenlaisen tavan hahmottaa luontoa. Kun aikaisemmin luontoa oltiin hahmotettu ja järjestetty symbolisten ja ihmeellisten ominaisuuksien sekä hyödyllisyyden kautta, korvasi eri eliölajien struktuuriin perustuva arkistoimainen taksonomia tämän kokonaisvaltaisesti 1700-luvulla. Carl von Linnén luokittelujärjestelmä pyrki selittämään ja yksinkertaistamaan luonnon ja tästä järjestelmästä aikalaiset tieteentekijät lähtivät hakemaan myös vastauksia vanhojen hirviötarinoiden selittämiseksi.

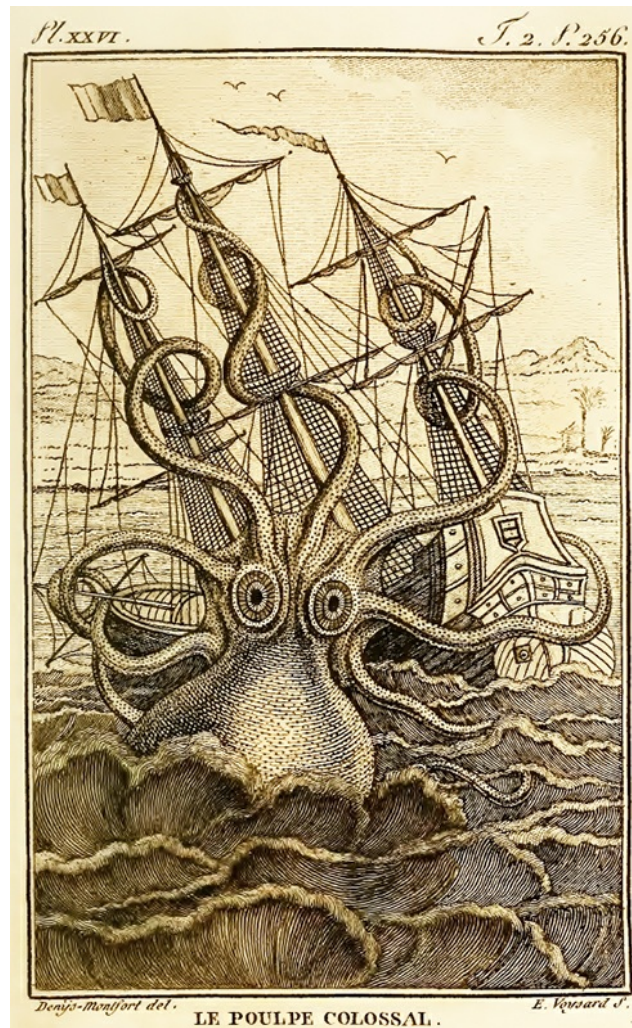

Isiksen kasvojen paljastaminen Gerhard Blasiuksen teoksessa *Anatome Animalium* (1681). Kuva: Wikimedia Commons.

Esimerkiksi Skandinaavisesta tarinaperinteestä tuttu Kraken, jonka selitetään nykyään virheellisesti syntyneen jättiläiskalmareiden havainnoista, oli yksi hirviötarinoista, jonka mystisyyden valistusajattelijat halusivat purkaa. Lähtökohta oli, että Kraken on

todennäköisesti jokin eläin. 1700-luvulla Krakenin selitettiin olevan esimerkiksi suunnaton meritähti, rapu sekä meritursas, eli mustekala. Näistä selitysmalleista tursaan ja Krakenin yhteys vahvistui transatlanttisessa kulttuurissa tultaessa 1800-luvulle.

Meritursaisiin liitetty hirviömäisyys nousi tuolloin laajemminkin valokeilaan. Monet luonnontieteilijät, jotka vielä 1800-luvun alussa tekivät harvemmin kenttätöitä, turvautuivat empiirisen tiedon puuttuessa tursaiden suhteen antiikin ja uuden ajan alun tietoon. Erityisesti antiikin aikana vaikuttaneen Plinius vanhemman merkitys meritursaita koskevan tiedon suhteen oli merkittävää vielä 1800-luvun alussakin. Tämä on todella mielenkiintoista, kun ottaa huomioon, että tieteenhistoriassa on korostettu Pliniuksen vaikutuksen hiipuneen tieteessä jo 1500-luvulla. Esimerkiksi arvostettu ranskalainen eläintieteilijä Georges Cuvier, jonka tutkimukset saivat aikaan useamman tieteen paradigmanmuutoksen 1800-luvun alussa, selitti Pliniuksen tapaan mustekalojen olevan petoja, jotka aiheuttavat usein ihmisten kuoleman vedessä. Toki Cuvieria paljon merkittävämpi tursaiden hirviöllistäjä oli ranskalainen Pierre Denys de Montfort, jonka kuva laivaa upottavasta kolossaalimustekalasta oli hyvin affektiivinen ja vaikutti laajasti tuon ajan kulttuurissa. Meritursaiden sijaan kalmareihin ei liitetty 1800-luvun alussa hirviömäisiä merkityksiä. Tämä johtui yksinomaan siitä, ettei näitä eläimiä oltu luonnehdittu hirviömäisinä antiikin ja uuden ajan alun teksteissä. Toisin kuin meritursaita, kalmareita pidettiin merkityksettöminä eläiminä luonnontieteilijöiden keskuudessa.

Pierre Denys de Montfortin kuvailema kolossaalitursas upottamassa laivaa Angolan edustalla. Kuva: Denys de Montfort, Pierre: *Histoire Naturelle Générale et Particulière des Mollusques*. Paris: F. Dufart, 1801–02, p. 256.

Lopulta meritursaiden hirviöllisyys kasvoi Victor Hugon vuonna 1866 kirjoittaman romaanin *Meren ahertajat* myötä transatlanttista kulttuuria kokonaisvaltaisesti järisyttäneeksi *kephalomaniaksi*. Hugo kuvasi romaanissaan ihmisen ja verta imevän tursaan, paholaiskalan, kaksintaistelun, joka vaikutti vahvasti aikalaiskulttuurissa. Tätä vaikutusta tehosti merkittävästi samoihin aikoihin Euroopan ja Pohjois-Amerikan suuriin kaupunkeihin perutetut yleisöakvaariot, joihin hankittiin myös tursaita. Näitä mainostettiin laajasti Hugon kirjasta tuttuina hirviöinä ja niistä tuli nopeasti akvaarioiden vetonauloja.

1800-luvun lopulla merieläintieteilijät alkoivat laajamittaisesti tajuta, ettei merissä asusta valtavia meritursaita, vaan suurikokoisia kalmareita. Koska jättiläiskalmarit muistuttivat ruumiltaan lähisukulaistaan meritursasta, alkoivat tursaisiin liitetyt hirviöllisyyden käsitteet levitä nopeasti 1870- ja 90-lukujen aikana jättiläiskalmareiden kulttuuriseksi painolastiksi. Esimerkiksi nimitystä Kraken alettiin käyttää vakiintuneesti jättiläiskalmareiden synonyyminä vasta tuolloin.

Toisin kuin yleisesti kuvitellaan, valistus ei poistanut hirviöitä maailmasta, vaan loi aivan uusia hirviömaisyksiä, joista monet liittyivät juuri eläimiin. Nämä eläimet olivat jättiläiskalmareiden lailla vaikeasti luokiteltavia. Niistä oli vaikea saada tietoa, mikä teki niistä kontrolloimattomampia. Tämä taas tarkoitti sitä, että niistä oli helpompi tehdä tulkintoja potentiaalisina hirviötarinoiden edustajina. Suurikokoiset kalmarit olivat täydellisiä tähän, sillä niiden luokittelu tuotti vaikeuksia vielä 1900-luvullakin.

Jättiläiskalmarit siis tavallaan edistivät itse omaa hirviöllistämistään satunnaisilla näyttäytymisillään, mutta olemalla kuitenkin lähemmän observoinnin saavuttamattomissa merenalaisissa syvyyksissä. Muutoin näiden merieläinten aktiivinen toiminta ei juurikaan antanut aihetta hirviömaisyille tulkinnoille. Useat lähteet esimerkiksi osoittavat, että noustuaan pinnalle tai ajauduttuaan rannalle jättiläiskalmarit pyrkivät poikkeuksetta pois ihmisten läheisyydestä. Kalastajien löydettyä eläviä jättiläiskalmareita nämä usein hyvin raa’asti estivät kalmareita karkaamasta ja odottivat, että ne räpiköisivät itsensä väsyneeksi. Tämän jälkeen he alkoivat paloitella vielä eläviä yksilöitä. Tästä näkökulmasta pohdittuna, voimme tietysti kysyä, kumpi lopulta edes oli hirviö, jättiläiskalmari vai ihminen?

Väitöstutkimukseni siis uudelleenmäärittelee suurikokoisten kalmareiden hirviöllistämisen historiaa ja avaa yleisesti pääjalkaisten ja ihmisten yhteistä menneisyyttä uudesta näkökulmasta. Tutkimukseni tulokset eivät kuitenkaan jää tähän, sillä suurikokoisten kalmareiden ja ihmisten menneisyyden tarkastelu tarjoaa myös aivan uudenlaisen kurkistusaukon 1700- ja 1800-luvun historiaan. Väitöskirjani valottaa uudesta näkökulmasta esimerkiksi eläintieteen, tiedon ja merihistorian kysymyksiä sekä tuo esiin, miten merellinen maailma ja sen elämän monimuotoisuus nousivat aikarajaukseni transatlanttisen kulttuurin keskiöön. Työni paljastaa myös laajemmin, millaisen suhteen transatlanttinen kulttuuri otti eläimiin valistuksen jälkeen.

Tutkimukseni kuuluukin ennen kaikkea ihmistieteellisen eläintutkimuksen kentälle. Tosin se poikkeaa aikaisemmasta eläinten ja ihmisten suhdetta käsittelevästä historian tutkimuksesta siinä, että sen fokus on vahvasti hierarkkisen linneläisen taksonomian alempien kerroksien elämässä. Toivonkin tutkimukseni toimivan avauksena laaja-alaisemmalle ihmisten ja eläinten vuorovaikutuksen historian tutkimukselle, jossa keskityttäisiin jatkossa nisäkkäiden lisäksi vahvemmin esimerkiksi nilviäisten, matelijoiden, hyönteisten ja ihmisten jaettuun menneisyyteen. Historia on kuitenkin lopulta koko maapallon biodiversiteetin interaktion tuotos.

Kuten väitöstutkimukseni osoittaa, eläinten ja ihmisten jaetun historian tutkimus voi muuttaa näkemyksiä näiden yhteisestä menneisyydestä merkittävästi. Tämä on myös tärkeää, sillä käsitykset ihmisten ja eläinten yhteisestä menneisyydestä ovat vielä pitkälti historiattomien tulkintojen varassa. Avaamalla laaja-alaisesti eläinsuhteisiimme liittyviä historiallisia anomalioita, pystymme osoittamaan ajattelutapamme rakenteellisuuden. Tätä kautta voimme taas ymmärtää paremmin esimerkiksi ilmastonmuutokseen ja lajikatoon liittyviä kysymyksiä ja luoda näin paremmat edellytykset yhteiselle monilajiselle elämällemme tällä maapallolla.